

नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ
गतिशु परिवर्तन सळोतमी कारबाहा
महाराजाङ्ग, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ९७७-१-४४५४३०६
ईमेल: info@nefincimatechange.org
वेबसाइट: www.nefincimatechange.org

सहयोग :

सांखेदार :

जानजाती-पत्र

फोटो : दुर्लभ भद्र राई

प्राकृतिक स्रोतमा नेपालका आदिवासी जनजातिको अधिकार

श्रावण २०७४ (अगस्ट २०१७)

आ

दिवासी जनजाति र प्राकृतिक स्रोतबीच अन्योन्याश्रित, बहुआयामिक र विशिष्ट सम्बन्ध हुन्छ । परम्परागत विशिष्ट सम्बन्ध नै प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको आधार पनि हो । प्राकृतिक स्रोत संरक्षण र व्यवस्थापनमा आदिवासी जनजातिले सदियौदेखि पुन्याउँदै आएको योगदानको सम्मान गर्नुपर्ने तथ्यले विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बृतमा महत्व पाइसकेको छ । देशहरूबीच आपसी सहमतिका आधारमा तर्जुमा गरिने अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूमा पनि प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारले मान्यता प्राप्त गरिसकेको छ । केही देशहरूले संविधान र कानुनमा नै प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चितता, सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपालले भने धेरै त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको अनुमोदन र अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता र घोषणापत्रमा हस्ताक्षर गरेतापनि

प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चितता, सम्मान, संरक्षण र प्रबद्धनको निम्निकृति कुनै खास व्यवस्था गरेको पाइदैन । सारमा, संविधान र राष्ट्रिय कानुनहरूमा नै प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको अवस्था कमजोर रहेको छ । तसर्थ, नेपालले प्रतिवद्धता जनाएको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासंघि नं. १६९ (१९८९) र आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र २००७ अनुरूप आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चितताको अभियान अगाडि बढाउन अति आवश्यक छ । साथै, नेपालको संविधान र विद्यमान कानुनहरूमा प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको सन्दर्भमा गरिएका केही सामान्य तथा विशेष व्यवस्थाहरू पहिचान गर्न पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । यही कार्यलाई सहयोग पुन्याउने उद्देश्यले यो संक्षिप्त जानकारी पत्र तयार गरिएको हो, जसमा नेपालमा प्राकृतिक स्रोतमाथि

आदिवासी जनजातिको अधिकारबाटे कानुनी कमजोरीहरू र विद्यमान आधारहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. संवैधानिक अधिकार

विभिन्न देशहरूमा प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकारको सम्बन्धमा संविधानमा नै विशेष व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ । देशको संविधानमा नागरिकको मौलिक हक र राज्यको नीतिसम्बन्धी व्यवस्थाले त्यस देशका आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतमाथि के कस्तो अधिकार रहेको छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्दछ । तर नेपालको संविधानमा प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकारको लागि प्रत्यक्ष वा विशेष व्यवस्था गरिएको छैन । संविधानमा मौलिक हक र राज्यको नीति अन्तर्गत गरिएका निम्न व्यवस्थाहरूले आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार प्रवर्द्धन गर्न कही हदसम्म सहयोग गर्दछ ।

समानताको हक: संविधान अनुसार समानताको हक अन्तर्गत राज्य र कानुनको दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने भए पनि आदिवासी जनजातिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि राज्यले कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान राखिएको छ । सोही संवैधानिक व्यवस्था अनुसार राज्यले आदिवासी जनजातिको लागि अन्य क्षेत्रका अतिरिक्त प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्न विशेष व्यवस्था, अतिरिक्त संरक्षण, सहुलियत र सुविधाहरू प्रदान गर्न सक्दछ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राज्यको व्यवस्थापिका-संसदबाट विशेष कानूनहरू तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

संविधानमा मौलिक हकको रूपमा स्वच्छ वातावरणको हक (धारा ३०), खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक, धारा ३५ (४), खाद्यसम्बन्धी तथा खाद्य सम्प्रभुताको हक (धारा ३६), परम्परागत रूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बीउ बिजन र कृषि प्रजातिको छनौट र संरक्षणको हक (धारा ४२ (४) सम्बन्धी व्यवस्थाहरू गरिएको छ । यी मौलिक हकहरूको

उपयोग गर्दै आदिवासी जनजातिले आफ्ना प्राकृतिक स्रोतमाथिको परम्परागत र प्रथाजन्य कानून र अधिकार उपभोगका लागि जनवकालत गर्ने आधार सिर्जना गर्न सक्दछन् ।

वातावरणीय न्यायको हक: नेपालमा खानी उत्थनन् र जलविद्युत तथा सडक लगायतका भौतिक पूर्वाधार विकास गर्दा आदिवासी जनजातिको वसोवास क्षेत्रमा वातावरणीय विनाश गरी प्रदूषण सिर्जना गरिए आएका सबै उदाहरण विद्यमान छन् । संविधानमा वातावरणीय प्रदूषण वा ह्लासबाट हुने क्षतिबापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हक हुने व्यवस्था गरिएको छ । यस अर्थमा, वातावरणीय विनाश र प्रदूषणबाट प्रभावित आदिवासी जनजातिले यस संवैधानिक व्यवस्थाको आधारमा न्यायोचित क्षतिपूर्तिको दावी गर्न सक्ने अधिकार रहेको छ ।

परम्परागत स्थानीय बीउ बिजन र कृषि प्रजातिमाथिको हक: आदिवासी जनजातिहरू स्थानीय बीउ बिजनका व्यवस्थापक र संरक्षक हुन् । आदिवासी जनजातिको परम्परागत ज्ञानको समिश्रण विना कुनै पनि बीउ बिजनको उत्पत्ति र संरक्षण भएको छैन भन्ने कुरा अध्ययनहरूबाट पुष्टि भैसकेको छ । यस कुराको पुष्टिले विश्वमा धेरै देशका अदालतहरूले नजिर स्थापित गरिसकेका छन् कि आदिवासी जनजातिहरू नै स्थानीय बीउ बिजनका संरक्षक र यसबारे ज्ञानका भण्डार हुन् । नेपालको संविधानमा पनि नागरिकलाई परम्परागत रूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बीउ बिजन र कृषि प्रजातिको छनौट र संरक्षणको हक प्रदान गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाको आधारमा आदिवासी जनजातिले यस हकको उपयोग गर्न सक्दछन् । यद्यपि, यसका लागि आदिवासी जनजाति समुदायले कुनै पनि परम्परागत बीउ बिजनमाथि आफ्नो परम्परागत अधिकार रहेको कुरा पुष्टि गर्नका लागि त्यस्ता प्रथा, परम्परा र ज्ञानको अभिलेख तयार गरी आदिवासी जनजातिहरूको आफ्नै संगठन वा राज्यको कुनै निकायमा त्यस्तो अभिलेख कायम राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

राज्यको संवैधानिक नीति: संवैधानिक नीतिहरूमा आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार प्रवर्द्धनका लागि विशेष व्यवस्था गरिएको छैन । तथापि, संवैधानिक नीति (धारा ५१) अन्तर्गत देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिई प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाको कार्यान्वयनका क्रममा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरण हुँदा आदिवासी जनजातिले आफ्नो अग्राधिकार प्राप्तिका लागि दावी गर्न सक्दछन् ।

संविधानमा उलिखित सामाजिक न्याय सम्बन्धी राज्यको नीति अन्तर्गत आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मान पूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था

गर्दै सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र सम्बद्धन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस संवैधानिक नीति अनुसार राज्यले प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी विषयमा काम गर्दा समेत आदिवासी जनजातिको यस्ता सामाजिक न्यायसम्बन्धी नीतिको सम्मान र पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । पर्यटनसम्बन्धी संवैधानिक नीतिले ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्त्विक र प्राकृतिक सम्पदाहरूमा आधारित पर्यटनको विकासबाट प्राप्त लाभ वितरणमा स्थानीय जनतालाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरेको छ, जसका आधार पर्यटनबाट प्राप्त लाभ वितरणसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्दा त्यस्तो लाभमा आदिवासी जनजातिको पहुँच हुने कुराको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ ।

समग्रमा, नेपालको संविधानमा मौलिक हक र राज्यको नीति अन्तर्गत प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको लागि विशेष व्यवस्थाहरू गरिएको छैन । यस्तो अवस्थामा, राज्यको नीति, कानून वा संविधान संशोधनको जरूरी छ । तत्कालका लागि भने विद्यमान मौलिक हक तथा राज्यका नीतिहरूलाई नै प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकार सिर्जना र प्रवर्द्धनका लागि व्याख्या विश्लेषण गर्दै उपयोग गर्ने र नयाँ कानूनहरूको तर्जुमा गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो अवस्था सिर्जना गर्नका लागि आदिवासी जनजातिहरूको सशक्त र जिवन्त जनवकालत अभियान पनि आवश्यक पर्दछ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघीय तथा बहुपक्षीय प्रकृतिका गरी भण्डै तीसवटा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय सन्धि महासन्धिहरू अनुमोदन गरी त्यस्ता कानूनको पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ । नेपालको सन्धि ऐन २०४७ अनुसार यसरी अनुमोदन गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको राष्ट्रिय कानूनभन्दा उच्च हैसियतमा परिपालना गर्नु पक्षराष्ट्रको दायित्व हुन आउँछ । यी वातावरणीय कानूनहरूमध्ये नेपाल समेत सदस्य रहेका निम्न मुख्य कानूनहरूमा प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकारको व्यवस्थाहरू गरिएको छ ।

जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धिहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकार: नेपालले सिमसार सम्बन्धी महासन्धि १९७१, विश्व सम्पदा महासन्धि १९७२, सङ्कटापन्न जंगली वनस्पति तथा जीवन्तुका प्रजातिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि (साइटिस) १९७३, संयुक्त राष्ट्रसंघीय जैविक विविधता महासन्धि १९९२ र मरुभूमीकरण विरुद्धको महासन्धि १९९४ अनुमोदन गरेको छ ।

यी महासन्धिहरूलागायत जैविक विविधता महासन्धिका अनुसार जैविक विविधतामाथि आदिवासी जनजातिको अधिकार र उनीहरूले सृजना एवं संरक्षण गरेका जैविक विविधताका स्रोत र ज्ञानका भण्डारहरूलाई प्रवर्द्धन एवं संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । जैविक विविधताको व्यापारिक प्रयोगबाट आर्जन हुने लाभलाई आदिवासी जनजातिसँग समन्यायिक ढंगले बाँडफाँड गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने, राष्ट्रिय कानूनको अधिनमा रही, आदिवासी जनजातिको परम्परागत जीवन पद्धति र अभ्यासहरूको सम्मान र संरक्षण

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको १६३ौ सम्मेलनको निर्णय अनुसूची 'क' (कानकुन सम्फौता २०१०)

अनुच्छेद ७०: प्रत्येक पक्षलाई उपयुक्त हुने गरी राष्ट्रिय परिस्थिति र क्षमता अनुसार न्यूनीकरणका लागि वन क्षेत्रमा तल उल्लेखित गतिविधिहरू गरेर योगदान गर्न विकासशील देशहरूलाई उत्प्रेरित गरिन्छ ।

- क) वन फडानीबाट हुने उत्सर्जन कटौती
- ख) वनको क्षीयीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती
- ग) वन कार्बन सञ्चितीको संरक्षण
- घ) वनको दिगो व्यवस्थापन
- ड) वन कार्बन सञ्चितीकरणमा बृद्धि माथि उल्लेखित (यस निर्णयको अनुच्छेद ७० मा उल्लेख गरिएका) गतिविधिहरू गर्दा निम्न अनुसारका सुरक्षा मापदण्डहरूलाई प्रवर्धन र अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- क) राष्ट्रिय वन कार्यक्रम र सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र सम्फौताहरूको उद्देश्यसंग सामान्जस्यता वा परिपूरक हुनु पर्ने ।
- ख) सार्वभौमिकता र राष्ट्रिय कानुनलाई ख्याल राख्दै परादर्शी र प्रभावकारी राष्ट्रिय वन सुशासन संरचना लागू गर्ने ।
- ग) संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रलाई अवलम्बन गरिसकेको तथ्थलाइ मध्यनजर गर्दै र सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू, राष्ट्रिय परिस्थिती र कानुनहरूको ख्याल राख्दै, आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको ज्ञानसीप र अधिकारको सम्मान गर्ने ।
- घ) यस निर्णयको अनुच्छेद ७० र ७२ मा उल्लेखित क्रियाकलापहरूको लागि आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदाय लगायतका सरोकारवालाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता गराउने ।
- ड) उत्त कृयाकलापहरू प्राकृतिक वन र जैविक विविधताको संरक्षणसंग सामन्जस्यता राख्ने । यस निर्णयको अनुच्छेद ७० लाई प्राकृतिक वनको संरक्षणका लागी नगरीएपनि प्राकृतिक वन र पारिस्थितिकीय प्रणालीको सेवालाई प्रोत्साहित गर्ने, र सामाजिक र वातावरणीय लाभहरू बढाउने कार्यमा जोड दिने ।
- च) नकारात्मक परिवर्तनको जोखिम सम्बोधनका कार्यहरू गर्ने ।
- छ) उत्सर्जन विस्थापनलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यहरू गर्ने ।

गर्नुपर्ने, त्यस्ता ज्ञान र अभ्यासका धनीहरूको स्वीकृति र संलग्नतामा तिनीहरूको व्यापक प्रयोगलाई प्रबद्धन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि एकातर्फ एउटा महत्वपूर्ण अभिसन्धिको रूपमा रहेको नागोया अभिसन्धि २०१० अनुमोदन गर्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कोतर्फ राष्ट्रिय कानूनको पनि तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । तथापि, नेपालले यी दुबै कार्य नगरेको कारण आदिवासी जनजातिको जैविक विविधता लगायतका प्राकृतिक स्रोत र यसबाट प्राप्त लाभमाथिको अधिकार स्थापित हुन सकेको छैन ।

भूमि र स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकार: नेपालले अनुमोदन गरेका महासन्धिहरू मध्ये आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ (१९८९) आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ, जसको भाग ३ (धारा १३-१९) मा आदिवासी जनजातिको भूमि र प्राकृतिक स्रोतमाथिको परम्परागत अधिकारलाई मान्यता प्रदान गर्नुपर्ने, आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्तुरी नलिई प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार प्रभावित गर्न नपाइने, आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार प्रभावित भएमा वा विस्थापन हुने अवस्था आएमा न्यायोचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्नेलगायतका व्यवस्थाहरू गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरूलाई आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र २००७ मा थप स्पष्ट पारिएको छ । उक्त घोषणापत्रप्रति नेपालले हस्ताक्षर गरेर प्रतिवद्धता जनाएकोले यी दुबै दस्तावेजहरूको परिपालना गर्दै प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

जलवायु कानूनमा आदिवासी जनजातिको अधिकार: नेपालले अनुमोदन गरेका जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि १९९२, पेरिस सम्झौता २०१५, प्रदुषण नियन्त्रण तथा धातक किसिमका फोहरैला व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून र युद्ध तथा हातियार व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा समेत आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक स्रोतसम्बद्ध अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने कुराहरूलाई विशेष महत्व दिएको छ र यी व्यवस्थाहरूको पनि राज्यले प्रभावकारी रूपमा परिपालना गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालले अनुमोदन गरेको जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी पेरिस सम्झौता २०१५ को प्रस्तावनामै आदिवासी जनजातिको अधिकार उल्लेख गरिएको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि खाकाको कानकुन सम्झौता २०१० मा पनि आदिवासी जनजातिको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागीता र सामुहिक अधिकार उल्लेख गरिएको छ ।

जलस्रोत, कृषि र व्यापार नियमन कानूनमा आदिवासी जनजातिको अधिकार: नेपालले समेत अनुमोदन गरेका विश्व व्यापार संगठनअन्तर्गतका कृषिसम्बन्धी सम्झौता, बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारसम्बन्धी सम्झौता र अन्य सम्झौताहरूका साथै जलस्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून र किसान अधिकार तथा बीउ बीजनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा समेत आदिवासी जनजातिको जमिन र प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरू गरिएकोले सोको पनि राज्यले पालना र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

माथि उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अनुमोदन मात्र प्रयाप्त हुँदैन, यसका लागि राज्यले आदिवासी जनजातिसँगको सहकार्य, सहभागिता, स्वामित्व, सहमति र मञ्जूरीमा राष्ट्रिय कानून र संस्थागत संरचनाहरूको स्थापना र विकास गरी यस्ता कानूनहरूको प्रभावकारी पालना गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

३. प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको

अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कानून

नेपालमा मुख्य प्राकृतिक स्रोतको रूपमा रहेका जल, जमिन र जंगल तथा जैविक विविधता र वातावरण संरक्षणसम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको खास व्यवस्था गरिएका छैन । त्यसैले, प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजाति अधिकार सुदृढ गर्न विद्यमान अवस्थालाई पनि केलाउनु पर्ने हुन्छ ।

३.१ भूमिमा आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी कानून

आदिवासी जनजाति पहिचानको एउटा मुख्य आधार भूमिसँगको सम्बन्ध हो, त्यसैले भूमिमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकारको सूनिश्चितता हुनेगरी भूमिसम्बन्धी कानून तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको भूमिसम्बन्धी कानूनको समग्र प्रारूप केलाउँदा भूमिसम्बन्धी कानून अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ अनुसार आदिवासी जनजाति मैत्री कर्ति पनि छ भन्न सकिने अवस्था छैन । तसर्थ, कानूनी र सबैधानिक संसोधनको अतिरिक्त, भूमिसम्बन्धी कानूनमा गरिएका निम्न व्यवस्थाहरूको ख्याल गर्दै भूमिमा आदिवासी जनजाति अधिकारलाई बलियो बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१: यस कानूनले आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूस्वामित्व र सामुहिक भूमि अधिकारको अन्त्य गन्यो । यस कानूनअनुसार नेपाल सरकारलाई मालपोत तिर्नुपर्ने गरी आफ्नो नाममा जग्गा दर्ता गरेर सो दर्ताको नाताले जग्गामा हक हुने व्यक्ति जग्गावाला हुने व्यवस्था गरिएको छ, जसअनुसार नेपालको सबै जग्गा सरकारको नियन्त्रणमा रहने र जग्गामा आदिवासी जनजाति लगायत कसैको पनि परम्परागत अधिकार नहुने व्यवस्था गरिएको छ, यद्यपि किपटको हकमा रितीथित चलनअनुसार सरकारी तिरो तिरी त्यस्तो जग्गा भोग गर्ने व्यक्ति पनि जग्गावाला मानिन्छ ।

मालपोत ऐन २०३४: यस ऐनले परापूर्वकालदेखि उपयोग गर्दै आएको जग्गालाई सार्वजनिक जग्गाको रूपमा परिभाषित गन्यो । यस ऐनले पनि आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूस्वामित्व र सामुहिक भूमि अधिकारको अन्त्य गर्न अर्को कदम चाल्यो । यस ऐनमा परम्परागत रूपमा भोगचलन गर्दै आएको जग्गामा आदिवासी जनजाति वा अन्य कसैको पनि परम्परागत अधिकार हुन नसक्ने अवस्था रहेको छ । यस ऐनमा जग्गा दर्ता गर्न पाउने विशेष व्यवस्था दफा (७) अन्तर्गत साविक देखिको भोगचलनलाई जग्गा दर्ताका लागि एउटा आधार बन्न सक्ने व्यवस्था गरिएकोले आदिवासी जनजातिले साविकदेखि भोगचलन गर्दै आएको जग्गा दर्ता गर्न छुट भएको अवस्थामा सोही व्यवस्थाका आधारमा आफ्नो साविकदेखि भोगचलन गर्दै आएको जग्गामा हक कायम गराउन सक्दछन् । तर सामुहिक भूमि अधिकारको भने अन्त्य नै गर्न खोजेको छ ।

जग्गा नापजाँच ऐन २०१९: यस ऐनअनुसार ऐलानी जग्गा, सार्वजनिक जग्गा र निर्धारित भएको वन सीमाना भित्रको जग्गा बाहेक दर्ता तिरो केही नभई परापूर्वदेखि वेनिस्सा हकभोग भई आवाद गरी खाईआएको जग्गावालाले पनि सो जग्गा दर्ता गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ, जसका आधारमा आदिवासी जनजातिले यस्ता प्रकृतिका आफ्ना जग्गामा स्वामित्व कायम गराउन सक्दछन् ।

नेपालको भूमि व्यवस्थापनका सन्दर्भमा माथि उल्लेखित ऐन कानून जस्तै अन्य ऐनहरू जस्तै बिर्ता उन्मूलन ऐन २०१६, उखडा सम्बन्धी ऐन २०२१, मुलुकी ऐन २०२०, गुठी संस्थान ऐन २०३३, कमैया श्रम (निषेध गर्ने सम्बन्धी) ऐन २०५८, जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ लगायतका अन्य धेरै ऐन र नियमावलीहरू रहेका छन्, जसले नेपालको आदिवासी जनजातिको अधिकार हनन् गर्नुका साथै भूमि व्यवस्थापन कानूनलाई आदिवासी जनजाति लगायत सर्वसाधारणले बुझ्न नसक्ने खालको बनाएको छ । यी प्रायः सबैजसो कानूनहरूमा भूमिमा आदिवासी जनजातिको परम्परागत अधिकार र सामुहिक अधिकारको सम्मानका लागि कुनै व्यवस्था नगरिएकोले सोको लागि नयाँ विशेष कानूनको आवश्यकता रहेको छ ।

३.२ जलस्रोतमा अदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी कानून

जलस्रोत पनि प्राकृतिक स्रोतको एक हिस्सा भएको हुनाले यसमा अदिवासी जनजातिको अग्राधिकार रहन्छ । पानीका मूहान, नदी, खोलानाला, तालतलाउ, सिमसार आदिको पूजाआजा गर्ने र जलस्रोतसँग अन्तर सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको साँस्कृतिक, आध्यात्मिक र धार्मिक संस्कृति र सम्बन्धले जलस्रोतको संरक्षण र दिगो उपयोगमा उल्लेखनिय योगदान पनि पुन्याइरहेको हुन्छ । तथापि, नेपालको जलस्रोत ऐन २०४९, खानेपानी संस्थान ऐन २०४६, नेपाल विद्युत प्राधिकरण ऐन २०४१, जलचर संरक्षण ऐन २०१७, खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन २०६३, खानेपानी महशुल निर्धारण ऐन २०६३ जस्ता कानून र यी अन्तर्गतका दर्जनौ नियमावली र निर्देशिकाहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको लागि विशेष व्यवस्थाहरू गरिएको छैन । भएपनि, यी कानूनहरूमा गरिएका निम्न व्यवस्थाहरूको उपयोग गर्दै आदिवासी जनजातिले जलस्रोतमाथिको आफ्नो अधिकार संरक्षणको लागि पहल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- जलस्रोतको परम्परागत रूपमा समूहिक उपयोग गर्दा सरकारबाट अनुमति लिन नपर्ने ।
- कुनै परियोजनाका लागि जलस्रोत उपयोग अनुमतिपत्र प्रदान गर्दा जलस्रोतको परम्परागत उपयोगमा प्रतिकूल असर पार्न नपाइने ।
- कुनै पनि विकास निर्माणका काम गर्दा जलस्रोतमा कसैले पनि प्रदुषण गर्न नपाइने ।

३.३ कृषिमा आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी कानून

कृषि आदिवासी जनजातिको जीवन पद्धतिको एउटा पाटो हो । कृषि उत्पादन र कृषिजन्य बीउ बिजनको उत्पादन, संरक्षण र व्यवस्थापनमा आदिवासी जनजातिको उल्लेखनिय योगदान रहँदै आएको छ । तर, नेपालका कृषि कानूनहरूमा आदिवासी जनजाति अधिकारका लागि स्पष्ट व्यवस्थाहरू गरिएको पाइँदैन । कृषि कानूनको रूपमा रहेका बीउ बिजन ऐन २०४५, बिरुवा

संरक्षण ऐन २०६४, जीवनाशक विषादी ऐन २०४८, खाद्य ऐन २०२३ लगायत दाना पदार्थ, दुग्ध, विद्या तथा कफी र अन्य कृषि उत्पादनमा आधारित कानूनमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको भए पनि बीउ बिजन तथा खाद्य पदार्थसम्बन्धी आदिवासी जनजातिका परम्परागत ज्ञान र सीपलाई मान्यता प्रदान गरिएको छैन । बीउ बिजन कानूनमा परम्परादेखि नै प्रयोग गरिए आएको स्थानीय जातको बालीको बीउ बिजनमा स्थानीय स्वामित्व कायम रहने व्यवस्था गरिएको भए पनि यसबारे थप स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन । त्यसैले नेपालको कृषि कानूनलाई आदिवासी जनजातिमैत्री बनाउनको लागि, बीउ बिजनको उत्पादन, संरक्षण र व्यवस्थापनमा आदिवासी जनजातिको संस्कृति, ज्ञान, सीप र मूल्य मान्यताको योगदानको कदर र आदिवासी जनजातिको बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षणका लागि कानुनी व्यवस्था र जनवकालतका थुप्रै कार्यहरू गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ ।

३.४ वन तथा वातावरण र जैविक विविधतामा आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी कानून

वन तथा वातावरण र जैविक विविधता संरक्षण र यसको दिगो व्यवस्थापनका लागि आदिवासी जनजातिको आफ्नै प्रथा, परम्परा, संस्कृति, परम्परागत ज्ञान र मूल्य मान्यताहरू रहेका छन् । अध्ययनहरूबाट पुष्टि भईसकेको छ कि संसारभर आदिवासी जनजाति बहुल क्षेत्रमा नै जैविक विविधताको उच्च संरक्षण भएको छ । त्यसैले वन तथा वातावरण र जैविक विविधतासम्बन्धी कानूनमा आदिवासी जनजातिको अधिकारले मान्यता पाउनु पर्दछ । नेपालमा यी विषयमा तर्जुमा गरिएका कानूनमा आदिवासी जनजाति अधिकारका सन्दर्भमा विशेष व्यवस्था गरिएको छैन । नेपालमा वन तथा वातावरण र जैविक विविधता संरक्षण सम्बन्धि निम्न कानूनहरू छन् ।

वनमा आदिवासी जनजाति अधिकार: नेपालको वन ऐन २०४९, वन नियमावली २०५१, सामुदायिक वनसम्बन्धी ८ वटा निर्देशिकाहरू, २ वटा मार्गदर्शन, सरकारद्वारा व्यवस्थित वनसम्बन्धी निर्देशिकाहरू, कबुलियति वनसम्बन्धी निर्देशिका तथा मार्गदर्शनहरू समेत गरी वन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा थुप्रै कानुनी दस्तावेजहरू विद्यमान रहेका छन् । यी दस्तावेजहरूमा वनमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकारका सन्दर्भमा कुनै व्यवस्थाहरू गरिएको छैन ।

समग्रमा, नेपालको यिनै वन ऐन, वन नियमावली, वन निर्देशिकाहरू र वन मार्गदर्शनहरूको माध्यमबाट आदिवासी जनजातिको परंपरागत प्रथाजन्य कानुन र सामुहिक अधिकारको अन्त्य गरिएको छ ।

जैविक विविधतामा आदिवासी जनजातिको अधिकार: नेपालमा जैविक विविधतासम्बन्धी मुख्य कानूनअन्तर्गत राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ र यस अन्तर्गत तर्जुमा भएका मध्यवर्ति क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५२ सहित १२ वटा नियमावली पर्दछन् । त्यस्तै जैविक विविधताका सन्दर्भमा ६ वटा नीतिहरू, ५ वटा निर्देशिकाहरू र ६ वटा कार्यविधिहरूका अतिरिक्त अन्य कयौं मापदण्डहरू पनि तर्जुमा गरिएका छन् । यी दस्तावेजहरूमा पनि जैविक विविधतामा आदिवासी जनजातिको अधिकारका लागि विशेष व्यवस्थाहरूको

कमी रहेको छ । यी कानूनहरूमा तल उल्लिखित सामान्य व्यवस्थाहरू गरिएका छन् तथापी आदिवासी जनजातिको अधिकारका लागि यो दिर्घकालिन समाधान भने होइन । किनकी आदिवासी जनजातिको अधिकारको सवाल सामुहिक अधिकार हो, व्यक्तिगत अधिकार मात्र होईन ।

- वन, वातावरण र जैविक विविधतालाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको प्रकृति अनुसार निकुञ्ज वा आरक्षमा परम्परागत रूपमा उपयोग गर्दै आएका सुविधा प्राप्त बाटो, रेथाने चरीचरण क्षेत्र, खानेपानी तथा सिंचाई र तटबन्धको प्रयोग गर्न, परम्परागत रूपमा संकलन गर्दै आएको जंगली सागसब्जी तथा कन्दमुल संकलन गर्न र माछा मार्नको लागि आदिवासी जनजाति सहितका स्थानीय वासिन्दालाई अनुमति दिइने ।
- परम्परागत रूपमा माछा मारी जीविका चलाउने स्थानीय बोटे, दराई, कुमाल, थारू जातिका मानिसहरूलाई वार्षिक शुल्क तिरीमाछा मार्न पाउने (तराई क्षेत्रका निकुञ्ज आरक्षको हकमा) ।
- परम्परागत रूपमा वालुवा चाली सुन खोजी गरी जीविका चलाउने स्थानीय खुना समुदायका मानिसहरूले प्रति परिवार वार्षिक शुल्क तिरी सुन चालन पाउने (बर्दिया निकुञ्जको हकमा) ।
- संरक्षण क्षेत्रमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा आदिवासी जनजाति र स्थानीय जनताको मौलिक र परम्परागत ज्ञान तथा

प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सोही अनुसारको कानूनी र संस्थागत व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

५. निष्कर्ष

प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजाति अधिकारको सवाल व्यक्तिगत अधिकार मात्र होईन आदिवासी जनजातिको सामुहिक अधिकारको सवाल हो । प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजाति अधिकारको सुनिश्चितता, सम्मान र सम्बद्धनका लागि नेपालको संविधान र राष्ट्रिय कानूनमा प्रभावकारी व्यवस्था गरिएको छैन । नेपालका प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी केही नीतिहरूमा गरिएका उपयुक्त व्यवस्थाहरूलाई एकातर्फ कानूनी स्वरूप दिइएको पाइदैन भने अर्कोतर्फ यी नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिको अधिकारका सन्दर्भमा व्यवस्था गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको कमीका कारण आदिवासी जनजातिले प्राकृतिक स्रोतमाथिको आफ्नो अधिकारको पूर्ण उपयोग गर्न पाएका छैनन् ।

विद्यमान राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले प्रदान गरेका अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा उपयोग गर्दै थप अधिकार प्राप्तिका लागि आदिवासी जनजातिबाट नियमित, संगठित र प्रभावकारी जनवकालतका अभियानहरू जारी राख्नु आवश्यक भएको छ । नेपालका जल, जमिन र जंगलरवन तथा

नीति तथा रणनीति	आदिवास जनजाती अधिकारसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाहरू
भू-उपयोग नीति, २०७२	भूमिको वर्गीकरण गर्दा सांस्कृतिक, पुरातात्त्विक, धार्मिक तथा आध्यात्मिक क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्ने ।
कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५)	आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत खाद्य उत्पादन प्रणाली र खाद्य पदार्थ उत्पादनसम्बन्धी असल अभ्यासको उपयोग गर्ने ।
जलस्रोत रणनीति (सन् २००२)	जलस्रोतमाथिको परम्परागत उपयोगको अधिकारलाई न्यायोचित र क्रियाशिल बनाउने ।
वन नीति २०७१ वन रणनीति २०७२	जैविक विविधता र स्रोत तथा जलाधारको दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको पहुँच वृद्धि गर्ने ।
राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना (सन् २०१४)	जैविक विविधताबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड गर्दा आदिवासी जनजातिले समेत समन्यायिक लाभ प्राप्त गर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने ।
राष्ट्रिय सिमसार नीति २०६९	सिमसार क्षेत्रमा आश्रित आदिवासी जनजाति र अन्य समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप र अनुभवको पहिचान तथा कदर र प्रोत्साहन गर्ने ।
खर्क नीति २०६८	खर्कको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि खर्क जग्गा उपयोगकर्ताको स्वामित्वलाई मान्यता प्रदान गर्ने ।

सीपको संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।

- संरक्षण क्षेत्रका वासिन्दाले आफ्नो परम्परागत संस्कृति र रिती रिवाज चलाउन संरक्षकले निर्धारण गरेको वार्षिक कोटा अनुसार निर्धारित स्थानमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिए बमोजिमका वन्यजन्तु वा पंक्षीको शिकार गर्न पाउने ।

८. प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी नीतिमा आदिवासी जनजाति अधिकार

नेपालको जमिन, जलस्रोत, कृषि र वन तथा जैविक विविधतासम्बन्धी विभिन्न नीतिहरूमा त्यस्ता स्रोतहरूमाथिको आदिवासी जनजातिको अधिकार प्रवर्द्धनका लागि निम्न अनुसारका केही सामान्य नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ, जसको

जैविक विविधतासम्बन्धी कानूनहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकारका लागी नेपालले प्रतिवद्धता जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय कानून, खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासंघ नं. १६९ (१९८९) र आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र २००७ को मर्म अनुसार कानून तर्जुमा गर्नु जल्ली छ । यस्तो विशेष कानून तर्जुमाका लागि राज्य तयार नभएमा विद्यमान कानूनहरूमा संशोधन गरी प्राकृतिक स्रोतमाथिको आदिवासी जनजाति अधिकार सुनिश्चित गर्नु अबको आवश्यकता हो ।

श्रावण, २०७४

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासंघिय नं. १६८ (ILO C 169): सारसंक्षेप

आत्मनिर्णयको अधिकार

सामाजिक र आर्थिक अधिकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको अधिकार क्षेत्र हुन् । आत्मनिर्णयको राजनीतिक अवधारणाको व्याख्या गर्नु यसको क्षेत्राधिकार भन्दा बाहिरको विषय भएतापनि महासंघिले आत्मनिर्णयको अधिकारमाथि कुनै सीमा वा बन्देज राखेको छैन । यो महासंघिले स्वव्यवस्थापनको अधिकार र आदिवासी जनजातिलाई आफ्नो प्राथमिकताहरू आफै निर्धारण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

परामर्श

यो महासंघिले आदिवासी जनजातिसँग परामर्श गरिनुपर्ने अधिकारलाई जोड दिएको छ । आदिवासी जनजातिको जीवनमा प्रत्यक्ष असर गर्ने वा पार्न सक्ने कृयाकलापहरूको निर्णय वा कार्यान्वयन गरिँदा, सो कृयाकलापहरू कसरी, कहाँ र किन गर्ने भन्नेवारे बिचार बिमर्श र छलफलको लागी आदिवासी जनजातिले पर्याप्त समय, सूचना र उचित निर्णय लिन पाउनु पर्दछ । आदिवासी जनजातिलाई प्रत्यक्ष असर पार्नसक्ने कुनै पनि कृयाकलापका बारे अन्वेषण, अनुसन्धान, बिचार बिमर्श, छलफल र योजना बनाउँदा र त्यसलाई कार्यान्वयन गरिँदा पर्याप्त परामर्श गरिनु पर्दछ ।

सहभागिता

आफूसँग सरोकार राख्ने विकासको गति र सीमालाई नियन्त्रण गर्न आदिवासी जनजाति त्यससँग सम्बन्धित सबै प्रकारका प्रक्रियाहरूमा पूर्णरूपमा संलग्न हुनुपर्दछ । कुनै पनि नीति निर्माण प्रक्रिया, परियोजना र कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजाति शुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रभावकारी रूपमा सहभागी भएमात्र उनीहरू त्यसप्रति जिम्मेबारी हुन सक्दछन् । त्यसो भएमात्र आफ्नो सामाजिक र आर्थिक आत्मनिर्भरताको अवस्था निर्माण गर्न उनीहरू सक्रियरूपमा सहभागी हुन सक्दछन् ।

- आदिवासी जनजातिलाई कुनै पनि परियोजना, नीति वा कार्यक्रमको प्रत्येक चरणमा संलग्न हुने अधिकार रहेको छ ।
- आदिवासी जनजातिलाई नीति, कार्यक्रम वा परियोजनाको तर्जुमादेखि त्यसको कार्यान्वयन र मूल्यांकन सबै चरणमा सहभागी हुन दिइनु पर्दछ ।
- निर्णय प्रक्रियाका स्थानीय, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय सबै तहहरूमा आदिवासी जनजातिले सहभागी हुन पाउनु पर्दछ ।
- आदिवासी जनजातिको आफ्नै परम्परागत र प्रतिनिधिमूलक निकायमार्फत सहभागी हुन पाउनु पर्दछ ।
- आदिवासी जनजातिले स्वीकार गरेको अवस्था बाहेक यस्तो सहभागिता सुमादाय बाहिरबाट थोपरिएका संरचनाहरू मार्फत गर्न पाइँदैन् ।

प्रचलन तथा परम्पराहरू

आदिवासी जनजातिको जीवन पद्धतीमा आफ्नै प्रचलन, प्रथा र परम्पराहरूले मूख्य भूमिका रहेको हुन्छ । त्यस्ता प्रथा र परम्पराहरू आदिवासी जनजातिको संस्कृति र पहिचानको अविभाज्य अंग हुन् । पुस्तौदेखि चलिआएको प्रचलन र परम्पराहरूमा पितृपूजा, धार्मिक वा आध्यात्मिक कार्यक्रमहरू, मौखिक परम्परा तथा रीतिरिवाज आदी पर्दछन् ।

आदिवासी जनजातिको परम्परागत संगीत र नृत्यहरू पनि

उनीहरूको सांस्कृतिक पहिचानका महत्वपूर्ण अभिव्यक्तिहरू हुन् । यसका अलावा आदिवासी जनजातिको भाषा मौखिक तथा लिखित दुवै रूपमा अन्य समुदायहरूको भन्दा फरक हुन्छन् । कतिपय यी भाषाहरू मौखिक इतिहास र परम्पराहरूलाई जीवित राख्ने अपरिहार्य माध्यमका रूपमा रहेका छन् । ती भाषाहरू आदिवासी जनजातिको विशिष्ट पहिचानका लागि आधारभूत तत्वहरू हुन् ।

प्रथाजन्य कानून

महासंघिले आदिवासी जनजातिको आफ्नै परम्परा र प्रथाजन्य कानून प्रयोग गर्ने पाउने अधिकारलाई मान्यता दिएको छ । यो महासंघिले राष्ट्रिय कानूनहरू लागू गर्दा यी परम्परा र परम्परागत कानूनहरूलाई ध्यान दिइनु पर्दछ भनेर उल्लेख गरेको छ ।

भूमिको अधिकार

महासंघिले आदिवासी जनजातिले परम्परागतरूपमा बसोबास गरिरहेका क्षेत्रहरूमाथि उनीहरूको अधिकार हुन्छ भनेर स्पष्ट उल्लेख गरेको छ ।

आदिवासी जनजातिको जीवनमा भूमिको महत्वलाई मान्यता दिई महासंघिले, भूमिसम्बन्धी अधिकारको संरक्षण गर्न विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसमा निम्न तत्वहरू समावेश छन् :

- आदिवासी जनजातिको भूमिसँगको विशेष सम्बन्धलाई सम्मान गर्नुपर्ने ।
- भूमिमाथिको परम्परागत, व्यक्तिगत र सामूहिक स्वामित्वलाई मान्यता दिइनुपर्ने ।
- आदिवासी जनजातिको परम्परागत क्षेत्रहरूलाई पहिचान गर्नुपर्ने ।
आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमिलाई निम्न कार्यहरूबाट संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ ।
- आदिवासी जनजातिको परम्परागत क्षेत्रहरूमा सम्बन्धित अधिकारीहरूको अनुमतिविना आफ्नो व्यक्तिगत फाइदाका लागि प्रवेश गर्ने कार्य गरेमा ।
- आदिवासी जनजातिको भूमिलाई जालभेल वा बेझमानीपूर्ण तरिका अपनाई बाहिरबाट आएकाहरूले हड्डने प्रयास गरेमा ।

प्राकृतिक स्रोत

आदिवासी जनजाति आफ्नै परम्परागत ज्ञान पद्धतिहरूका कारण आफ्नो भूमिमा रहेको प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग, व्यवस्थापन र संरक्षण गर्न सिपालु छन् ।

महासंघिले आदिवासी जनजातिलाई आफ्नो भूमि र प्राकृतिक स्रोतमाथि अधिकार रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ । यस अन्तर्गत निम्न लिखित कुराहरू पर्दछन् :

- प्राकृतिक स्रोतको उपभोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागी हुने अधिकार,
- प्राकृतिक स्रोतको अन्वेषण र दोहन गर्नुअघि परामर्शको अधिकार,
- अन्वेषण र दोहनबाट हुने असरहरूका बारेमा अध्ययनको अधिकार,
- प्राकृतिक स्रोतको दोहन र उपभोगबाट हुने फाइदाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार,

- यस्ता गतिविधिहरूले पार्ने क्षतिहरूका लागि सरकारबाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार ।

विस्थापित आदिवासी

आदिवासी जनजातिको लागि विस्थापन एउटा सम्बेदनशील विषय हो । उनीहरू विकास र प्रगतिका नाममा विस्थापित हुने जोखिम धेरै छ ।

खनिज उद्योग, बाटो, संरक्षण क्षेत्र, जलविधुत परियोजना आदी कारणले आफ्नो परम्परागत भूभागबाट विस्थापित हुनुले धेरैजसो आदिवासी जनजातिको जीवनपद्धति, समृद्धि र सांस्कृतिक पहिचानमा नकारात्मक असर परेको छ । महासचिले आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको भूमिहरूबाट विस्थापन गरिने छैन भनेर उल्लेख गरेको छ ।

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धि संयुक्तराष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (UNDRIP) सारसंक्षेप

आत्मनिर्णयको अधिकार

आदिवासी जनजातिले राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक प्रणाली र विकासको बारेमा सामूहिक र स्वतन्त्र रूपले निर्णय लिन सक्दछन् । उनीहरूलाई आफ्ना राजनैतिक, कानूनी, आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक संस्थाहरूको संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्ने अधिकार हुन्छ । आफ्नै प्रकृया, प्रचलन र परम्परा अनुसार संस्थागत संरचना र नेतृत्व छनौट गर्ने अधिकार हुन्छ ।

भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार

आदिवासी जनजातिलाई भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतको अधिकार हुन्छ । राज्यले आदिवासी जनजातिको भूमि व्यवस्थापन प्रणाली र परम्पराहरूलाई सम्मान गर्दै कानूनी मान्यता र संरक्षण दिनु पर्दछ । भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतसँगको विशिष्ट सम्बन्धलाई कायम गर्ने र भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्ने अधिकार हुन्छ । राज्यले आदिवासी जनजातिको भूमि, भूभाग र प्राकृतिक स्रोतबाटे विवाद समाधानको लागि आदिवासी जनजातिसँग सहकार्य गरी खुल्ला र पारदर्शी प्रक्रियामार्फत विवाद पहिचान र समाधान संयन्त्रको स्थापना र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको मञ्जुरी (FPIC)

आदिवासी जनजातिहरूलाई निम्न विषयमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको अधिकार हुन्छ ।

- आफ्नो भूमि र भूभागबाट बाध्यात्मक विस्थापन र पुनर्स्थापना गराउने कार्य भएमा,
- राज्यले आदिवासी जनजातिलाई प्रभाव पार्ने विद्यमान र नयाँ कानून, नियमहरू लाग्नु गर्नु पर्दा,
- आदिवासी जनजातिको भूमि तथा भूभागमा विकास योजनाहरू कार्यान्वयनको सिलसिलामा खानी, जल र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरू उपयोग गर्दा,
- विषादी र खतराजन्य वस्तुहरूले आदिवासी जनजातिको भूमि तथा भूभागमा भण्डारण र फोहरमैला व्यवस्थापन ख्याल निर्माण गर्दा आदि ।

विकासको लागि अधिकार

आदिवासी जनजातिलाई राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक प्रणाली र संस्थाहरूको विकास गर्ने, र व्यवस्थापन गर्ने अधिकार हुन्छ । साथै, जीविकोपार्जन, विकास, परम्परागत गतिविधि, लगायत अन्य आर्थिक गतिविधिहरूमा स्वतन्त्ररूपले सहभागी हुने र संरक्षण गर्ने अधिकार हुन्छ । त्यस्ता अधिकारबाट बजिच्चि भएकाहरूका लागि निष्पक्ष न्याय पाउने अधिकार र उनीहरूको अधिकारको निर्धारण गर्ने, प्राथमिकीकरण गर्ने, रणनीति निर्माण गरी आफ्नो विकास गर्ने, स्वास्थ्य, आवास तथा अन्य आर्थिक र सामाजिक कार्यक्रमहरूमा सक्रिय सहभागी हुने, संभव भएसम्म आफ्नै संस्था प्रणाली मार्फत समाज

सञ्चालन गर्ने अधिकार हुन्छ । राज्यले आदिवासी जनजातिको आर्थिक र सामाजिक व्यवस्थामा सुधार ल्याउन विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसक्रममा आदिवासी जनजाति समुदायका बूढापाका, महिला, युवा, बालबालिका र अशत्कहरूको अधिकार र विशेष आवश्यकतालाई ध्यान दिनु पर्दछ । राज्यले आदिवासी जनजाति बालबालिकाहरूको आर्थिक शोषण र अन्य प्रकारका बालश्रम र विभेदबाट मुक्त गर्नका लागि विशेष उपायहरू अपनाउनुपर्छ ।

संस्कृति तथा साँस्कृतिक सम्पदाको अधिकार

आदिवासी जनजाति र व्यक्तिलाई आफ्नो संस्कृतिको बाध्यात्मक समायोजन वा विनाश हुनबाट जोगिने अधिकार छ । राज्यले संस्कृतिको जबरजस्ती समायोजनलाई सम्बोधन गर्न प्रभावकारी संयन्त्रको निर्माण गरी संरक्षण गर्नुपर्दछ । आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको आध्यात्मिक र धार्मिक परम्परा, रीतिरिवाज, चाडपर्वहरूको अभ्यास, विकास र हस्तान्तरण गर्ने अधिकार हुन्छ ।

चाडपर्वहरूमा प्रयोग गरिने सामाग्री प्रयोग र नियन्त्रण गर्ने अधिकार पनि हुन्छ । आदिवासी जनजातिको लागि उनीहरूको साँस्कृतिक सम्पदा, परम्परागत ज्ञान, साँस्कृतिक अभिव्यक्तिका साथै आफ्ना विज्ञान, प्रविधि र संस्कृतिका सँरक्षण, नियन्त्रण गर्ने र विकास गर्ने अधिकार हुन्छ । राज्यले यस्ता अधिकार हरूलाई मान्यता दिई सँरक्षण गर्नुपर्दछ ।

शिक्षामा अधिकार

आदिवासी जनजातिलाई आफ्ना शैक्षिकपद्धति र शैक्षिक संस्थाहरू स्थापना गरी आफ्नै भाषा, विधि र माध्यममा पढाउने अधिकार हुन्छ । उनीहरूलाई राज्यले प्रदान गर्ने सबै प्रकार र स्तरका शिक्षा हासिल गर्ने अधिकार पनि हुन्छ । राज्यले संभव भएसम्म आदिवासी जनजातिकै संस्कृति र भाषामा आधारित शिक्षा हासिल गर्ने प्रभावकारी उपाय अपनाउनुपर्छ ।

आदिवासी जनजातिको प्रतिष्ठा, साँस्कृतिक विविधता, परम्परा, इतिहास र भावनालाई उपयुक्त रूपले सार्वजनिक तथा शैक्षिक गतिविधिहरूमा समेट्ने अधिकार हुन्छ । आदिवासी जनजातिप्रति पूर्वाग्रही व्यवस्थाविरुद्ध लड्न, विभेद उन्मुलन गर्न, सहिष्णुताको विकास गर्न, आदिवासी जनजाति र अन्य समुदायबीचमा सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्न प्रभावकारी उपायहरू अपनाउनुपर्छ ।

स्वास्थ्यमा अधिकार

आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको परम्परागत औषधी र औषधोपेचार पद्धति अपनाउन र कायम राख्ने अधिकार हुन्छ । शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्योपचारको लागि उपयुक्त व्यवस्था हुनुपर्दछ । आदिवासी जनजातिहरू विषादी र खतराजन्य वस्तुहरूबाट प्रभावित हुने जोखिम बढी हुन्छ । त्यसको सम्बोधन गर्न उपयुक्त कार्यक्रम तय गर्नुपर्दछ । यस्ता कार्यक्रमहरू प्रभावित आदिवासी जनजातिबाट नै निर्माण गर्नुपर्दछ ।